

השואה

היסטוריה וזיכרון

קובץ מאמרים
שי לישראל גוטמן

המכון ליהדות זמננו
ע"ש אברהם הרמן,
האוניברסיטה העברית

יד ושם, רשות הזיכרון
לשואה ולגבורה

ירושלים תשס"ב

הצלת יהודים בשואה בידי הסובייטים במלחמת העולם השנייה – מקרה אסטוניה

דב לוין

למעלה מחצי המאה לאחר מלחמת העולם השנייה עדיין נמשך הוויכוח בעולם המערבי על הצלת יהודים בשואה בין מי שמאשימים את בעלות הברית במערב בהפקרת היהודים – בעיקר על-ידי נעילת שעריהן בפני פליטים יהודים והימנעות מלהפציץ את אושוויץ – ובין מי שמפריכים את ההאשמות הללו בנימוקים שונים.¹ בלי קשר לוויכוח הזה יוחד משקל נכבד בהיסטוריוגרפיה של השואה לנושא של הצלת יהודים בידי הסובייטים בעיקר מפני שחלק ניכר של האוכלוסייה היהודית שנפגעה אנושות בשואה ישב לאורך אזור הספר המערבי של ברית-המועצות ובאזורים סמוכים, שנכבשו במהירות רבה בידי הצבא הגרמני בקיץ 1941 שהמשיך לרדוף אחר הצבא האדום הנסוג בבהלה. גם מעורבותה הפוליטית והצבאית של ברית-המועצות, בזמן שהיתה ניטרלית כביכול עד יוני 1941 ולא כל שכן בזמן שהיתה שרויה במלחמה לאחר מכן, עשו אותה למוקד חשוב מאוד בתחום הצלת היהודים בזמן מלחמת העולם השנייה. לית מאן דפליג שעוד בשלהי המלחמה היא וכמו כן בזמן "המלחמה הקרה" שאחריה היה מקומו של הגורם הסובייטי בהצלת יהודים שנוי במחלוקת, שגלשה לא פעם לפסים פוליטיים ואידאולוגיים.² בין היתר, התנהל הוויכוח סביב השאלה, אם היתה לממשלת ברית-המועצות מדיניות באשר להצלת יהודים לנוכח הסכנה הנאצית, ואם כן – כיצד באה לידי ביטוי ומה היה מספר הניצולים. אמנם במציאות של אותם הימים של "מסך הברזל" היה קשה ואפילו בלתי אפשרי לקדם קידום של ממש את חקר הנושא הזה, מכל מקום התשובות והאומדנים המספריים שעלו בוויכוח הזה על-פי קריטריונים שונים היו רחוקים זה מזה. אך מתוך מכלול הנתונים התברר מעל לכל ספק, שהודות לברית-

1 בין הפרסומים המרשימים ביותר המאשימים את המערב, ובעיקר את ארצות-הברית בהפקרת היהודים ראוי לציין את ספרו של דיוויד ס' ויימן, *הפקרת היהודים, אמריקה והשואה 1941-1945*, ירושלים תשנ"ג; ראה גם William D. Rubinstein, *The Myth of Rescue: Why the Democracies Could not Have Saved More Jews from the Nazis*, London and New York, 1997, ספר המהווה מעין אנטי-תזה לספרו של ויימן ודוחה בצורה מנומקת את האשמותיו אחת לאחת.

2 לפרטים ראה דב לוין, "ברית המועצות והצלת יהודים – בעיות ועובדות", בתוך: *נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה*, ירושלים תשל"ו, עמ' 183-193.

לאחר קריסתן של ברית-המועצות וגרורותיה במזרח אירופה ופתיחת הארכיונים לפני הציבור נראה היה שהטיפול בנושא הזה יתחדש ביתר שאת, ובעיקר לאור הצהרות שהושמעו באזורים האלו בדבר מחיקת "הכתמים הלבנים" מן ההיסטוריוגרפיה הרשמית שבעידן הסובייטי. ואולם המחקר ההיסטורי הפוסט-קומוניסטי אינו מגלה עוד עניין בנושא ההצלה והנושא אינו מאוזכר כלל. אין ספק שהדבר נובע במידה רבה מן הקונצפציה הרווחת בהיסטוריוגרפיה הפוסט-קומוניסטית, קונצפציה המשווה בעליל את רצח העם שביצעו הן הנאצים-הפשיסטים והן הסובייטים-הקומוניסטים במהלך מלחמת העולם השנייה אם בשדות הקרב ואם במחנות הריכוז למיניהם. תכופות מוצגת הקונצפציה הזאת בצורת משוואה פופולרית: היטלר=סטלין.⁶ למרבה הפלא קנתה לה המגמה הזאת מהלכים גם בקרב חלק לא קטן משרידי היהודים שנותרו במזרח אירופה והם מבקשים להשתלב בממסד הפוליטי-החברתי במקום. ואף-על-פי שרובם ככולם שרדו הודות למקלט שמצאו בתקופת השואה בברית-המועצות, הרי לא זו בלבד שהעובדה הזאת אינה משתקפת כמעט בביטאוניהם הקהילתיים, אלא שבולטות בהם ההשוואות בין הג'נוסייד הפיזי של היהודים שביצעו אנשי הפשיזם החום – הנאצים ובין הג'נוסייד הרוחני שהשלימו לאחר מכן אנשי הפשיזם האדום – הקומוניסטים.⁷

לנוכח המגמות האלה העלולות להתפשט עקב אי ידיעת העובדות ואף לעוות פרק חשוב של הצלת יהודים בזמן השואה, מובאת להלן דוגמה מוחשית של הצלה כוללת של קיבוץ יהודי במזרח אירופה,⁸ דהיינו פרשת פינאים של רוב יהודי אסטוניה בעת פלישת חילות גרמניה הנאצית לאסטוניה בקיץ 1941.

6 דוגמה מוחשית להשוואה מסוג זה בהיסטוריוגרפיה הרוסית הפוסט-סובייטית ניתן לראות בספרו של פאבל פוליאן בשם "קרבנות של שתי דיקטטורות" (Pavel Polian, *Zhertvi dvuch diktatur*, Moskva 1996) שבו מדובר על אכזריותם של הרודנים היטלר וסטלין שהקריבו מיליוני אנשים על מזבח שלטונם. הריני מודה לחברי פרופ' מרדכי אלטשולר שהפנה את תשומת לבי למקור הזה וכן העמיד לרשותי את תמליל הרצאתו "השואה כמרכיב בתודעתם של יהודי ברית-המועצות ובראייתם ההיסטורית" שנשא בכנס חוקרי השואה בנושא "השואה בהיסטוריה היהודית", שהתקיים ביד ושם בינואר 1999.

7 להלן שני מקורות יהודיים שבהם מובא בצורה דומה האזכור הסימטרי של הכיליון הפיזי של היהודים בתקופת הכיבוש הנאצי והכיליון הרוחני תחת הכיבוש הסובייטי; האחד מופיע בספר יהודי (מטעם) בליטא והאחר – באסטוניה, Evsey Tseitlin, "The Past Never Dies", The Jewish Museum, Vilnius 1996, pp. 47-48; Eugenia Gurin-Loov, *Holocaust of Estonian Jews, 1941*, Tallinn 1994, p. 221.

8 מקרה דומה יחיד במערב אירופה התרחש באוקטובר 1943 בדנמרק השוכנת באזור הים הבלטי. קרוב ל-8,000 יהודים הוברחו לשוודיה וניצלו מידם הארוכה של הנאצים.

המועצות אכן ניצלו בדיעבד בצורות שונות³ ומשונות⁴ מאות רבות של יהודים ממוות באושוויץ, טרבלינקה, פונאר ומחנות אחרים. ועם זאת השתררה הדעה שמערכת ההצלה בתחום הסובייטי הופעלה כלפי יהודים וכלפי לא-יהודים לא רק מתוך השיקול ההומני, אלא גם מתוך אינטרסים צרים ואילווצים צבאיים, משקיים ומדיניים. לימים הלך והצטמצם העניין בחקר הנושא הזה עד שגווע כמעט.⁵

3 הכוונה בין היתר לכ-170,000 (7%) יהודים ממזרח אירופה (מאסטוניה בצפון ועד בסרביה בדרום), שזכו להגיע בשנים הראשונות של מלחמת העולם (1939-1941) לאזורים שבשליטת ברית-המועצות אם משום שהתנדבו לעבוד בתוך אוקראינה, רוסיה וביילורוסיה, אם מפני שנסו בכוחות עצמם ואם מפני שפנו ונסתייעו בידי השלטונות הסובייטיים. לפרטים נוספים ראה דב לוין, **תקופה בסוגריים: תמורות בחיי היהודים באזורים שסופחו לברית-המועצות בתחילת מלחמת-העולם השנייה**, ירושלים, תל-אביב 1989, עמ' 203, 318-332, 393-394. אולם מסיבות פוליטיות ואידאולוגיות התעלמה ההיסטוריוגרפיה הסובייטית מההבחנה הזאת וכינתה הן את אלה והן את אלה במינוח כולל: Evakuirovaniye, כלומר – "מפונים", לוין, "ברית-המועצות והצלת יהודים", עמ' 187. פירוט ופיתוח נוסף של ההבחנה הנ"ל גם לגבי אזורי ברית-המועצות בגבולות 1939, ראה מרדכי אלטשולר, "הפינוי והמנוסה של יהודים מביילורוסיה המזרחית בתקופת השואה (ינואר-אוגוסט 1941)", **יהדות זמננו** 3 (תשמ"ו), עמ' 119-158.

4 הכוונה ליותר מ-100,000 (כ-5%) מיהודי מזרח אירופה שגורשו או הוגלו בשנים 1939-1941 לסיביר ולאזורים נידחים בקצווי ברית-המועצות במסגרת ההגליה ההמונית של אזרחים שזוהו בידי השלטונות הסובייטיים בתור "יסודות מסוכנים עוינים" למשטר. בכמה אזורים, כגון בבסרביה החלה ההגליה כשבוע לפני הפלישה הגרמנית ונמשכה שבועיים לאחר מכן, עד כיבוש האזור כליל בידי הפולשים, לוין, "ברית-המועצות והצלת יהודים", עמ' 316-317. ואף-על-פי ש-10%-15% מהם (בייחוד ראשי משפחה) נספו כתוצאה מעבודת פרך, רעב ומחלות, הרי הרוב נותרו בחיים ולימים זכו לחזור למקומותיהם. מסיבות אלו ואחרות לא היתה תמיד הבחנה ברורה, אפילו לא בהיסטוריוגרפיה היהודית, בין המגורשים ובין המפונים לברית-המועצות. כך למשל נכללים ברשימה א' של פליטי בסרביה הנמצאים ברוסיה (**איגרת הוועד לעזרת יהודי בסראביה**, ת"א, נובמבר 1942, עמ' 7-5) גם מגורשים או גולים ובני משפחותיהם. לא בכדי נכללו גם בפרסומים יהודיים בארצות-הברית ר' מרדכי דובין והרב מרדכי נורוק (שגורשו לברית-המועצות כאסירים פוליטיים) בין אלה "שיצאו בזמן" מלטווייה הסובייטית, ראה **אמריקאנער**, 2 בפברואר 1942, עמ' 2. בפרסום אחר נאמר: "כמה אלפי יהודים שפנו בידי השלטונות הסובייטיים לפני הפלישה הגרמנית, יושבו בחוות במונגוליה הסובייטית ובמזרח סיביר", **מארגן-זשורנאל**, 16 בספטמבר 1941. בידיעה ממקורות הוועד היהודי האנטי-פשיסטי בברית-המועצות שהתפרסמה בעיתון ארץ-ישראל, מדובר על יהודים מליטא שהוצאו בידי השלטונות הסובייטיים לפני נסיגת הצבא האדום והועברו לרוסיה האסייתית. הצופה, 2 בפברואר 1943, עמ' 1.

5 אחד המחקרים האחרונים יחסית בנושא הזה המדגיש בעיקר את המוטיב האינטרסנטי של הסובייטים בהתייחסותם לפליטים היהודים, נערך במתכונת של עבודת דוקטורט באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכתו של פרופ' מרדכי אלטשולר ופורסם בספר, ראה יוסף ליטבק, **פליטים יהודים מפולין בברית-המועצות 1939-1946**, תל-אביב 1988. לענייננו ראה עמ' 118-127, 353-355. עם זאת בסיכום הדברים נאמר שמתוך ברית-המועצות חזרו אחרי המלחמה כחצי מיליון פליטים יהודים, שם, עמ' 366.

אסטוניה והיישוב היהודי שבתוכה

כשתי הארצות הבלטיות האחרות – ליטא ולטוניה – היתה גם אסטוניה הצפונית והקטנה שביניהן, עד תחילת מלחמת העולם הראשונה חלק אינטגרלי של האימפריה הרוסית. ב-1915 נכבשה אסטוניה בידי חילות גרמניה הקיסרית וב-1918 הפכה לרפובליקה עצמאית שהשתרעה על שטח של כ-50,000 קמ"ר וגבולותיה הם: בצפון – המפרץ הפיני; במערב – המפרץ הריגאי; במזרח – אגם פייפוס (Peipus) ורוסיה (מחוז פסקוב Pskov) ובדרום – לטוניה. מכלל כמיליון ורבע תושביה היוו האסטונים כ-90%, הרוסים – 8%, הגרמנים – 1.5%, והיהודים – 0.4% בלבד.

מבחינת המוצא והרקע התרבותי בלטו בקרב היישוב היהודי שבאסטוניה⁹ שלושה יסודות עיקריים: צאצאי הקנטוניסטים וחיילי ניקולאי – בעלי רקע תרבותי רוסי; יוצאי חבל קורלנד שבמערב לטוניה – בעלי תרבות גרמנית; יוצאי ליטא וחבל לאטגליה שבמזרח לטוניה – בעלי תרבות יהודית שורשית. בין שתי מלחמות העולם מנתה יהדות אסטוניה 4,450 נפש: כמחציתם – 2,203 איש – ישבו בבירה – טלין (Tallinn); 920 – בעיר האוניברסיטאית העתיקה טרטו או דורפאט (Tartu-Dorpat); 262 – בוולגה (Valga-Valki); 248 – בפרטאו (Pärnu-Pernau); 188 – בנרווה (Narva); 121 – בויליאנדי או פלין (Viljandi-Fellin) והיתר – כ-500 נפשות – בכמה עשרות יישובים קטנים. 58% מבין 1,608 המפרנסים היהודים עסקו במסחר; 30% בתעשייה ומלאכה ו-10% היו בעלי מקצועות חופשיים. מצבם הכלכלי של רוב היהודים ובעיקר של העצמאיים, היה טוב יחסית ורק מעטים נזקקו לעזרת הציבור. בקהילות טלין, טרטו ונרווה פעלו בנקים שיתופיים ובהם 625 חברים. כיתר המיעוטים הלאומיים נהנו גם היהודים מאוטונומיה תרבותית רחבה ובכלל זה רשת בתי ספר בעברית וביידיש. נוסף על הפעילות הציבורית האינטנסיביות שהתנהלה בתוך הקהילות המקומיות – בעיקר בתחום החינוך והתרבות – גילתה יהדות אסטוניה ערנות בולטת בעניינים כללי-יהודיים כגון החרם הכלכלי על גרמניה הנאצית, מגביות לקרנות לאומיות וכדומה. כבשאר קהילות ישראל במזרח אירופה פעלה גם ביישוב היהודי הזעיר הזה קשת רחבה של מפלגות ותנועות נוער והתנהלו בו פולמוסים ומאבקים בין המיעוט הבונדאי-היידישיסטי ובין הרוב הציוני כמו גם בין הפלגים הציוניים לבין עצמם. בהיעדר עיתון יהודי מקומי הסתפקו יהודי אסטוניה במוספים אסטוניים מיוחדים ביידיש שפרסמו היומונים בליטא **די אידישע שטימע** הציוני ו**פאלקסבלאט** היידישיסטי.

לנוכח פעילותם הגוברת של הלאומנים האסטונים, שנתמכו בידי גרמניה הנאצית, וסיפוריהם של הפליטים היהודים מגרמניה ומפולין, שהגיעו בסוף שנות

9 הפרטים להלן וכן פרטים נוספים על יהדות זו ראה דב לוי, "תולדות יהודי אסטוניה", בתוך פנקס הקהילות לאטביה ואסטוניה, ירושלים תשנ"ח, עמ' 299-307.

השלושים, גברה החרדה ביישוב היהודי, אך בגלל חוסר אפשרויות ההגירה נותרו רובם ככולם במקומם. בעקבות השתלטותו של הצבא האדום בקיץ 1940 על הארצות הבלטיות, לרבות אסטוניה, והפיכתן לרפובליקות סובייטיות, נותקו יהודי אסטוניה למעשה גם מן הקיבוצים היהודיים השכנים בגלל הגבלות התנועה שהונהגו באותם ימים בברית-המועצות.

במהלך הסובייטיזציה שהתנהלה באסטוניה חוסלה במחירי-יד מערכת האוטונומיה היהודית בדומה לזו של שאר המיעוטים. חלק ניכר מן היהודים נפגעו ממדיניות ההלאמה במגזר הכלכלי, אך בו בזמן נפתחו לפני היהודים (ובייחוד לפני מי שהיו ממוצא פרולטרי או בעלי עבר שמאלני) אפשרויות של ממש להשתלב במנגנון הממשלתי ובמערך הצבאי-הביטחוני. זעזוע כבד פקד את יהודי אסטוניה כמו גם את שאר האוכלוסייה מחמת ההגליות ההמוניות לסיביר ולצפון הרי אורל שהתבצעו באמצע יוני 1941, סמוך לפלישת הגרמנים לברית-המועצות. במהלך המבצע הזה הספיקו להגלות רבבות אזרחים אסטונים ובכללם כ-500 יהודים – גברים, נשים וטף – בני משפחות שראשיתן היו בעלי מפעלים לשעבר, פעילי מפלגות ציוניות ואחרים שהוגדרו "יסודות מסוכנים" למשטר הסובייטי.¹⁰

כיבוש אסטוניה בידי חילות גרמניה הנאצית יולי-אוגוסט 1941

ועוד ב-22 ביוני 1941 – ביום הראשון לפרוץ המלחמה בין גרמניה לברית-המועצות – פתחו הכוחות הגרמניים בהתקפה רבת-י של חילות היבשה והאוויר נגד הכוחות הסובייטיים לכל אורך הגבול ביניהן.

הצלחה ניכרת קצרו הגרמנים בשתי הארצות הבלטיות: ליטא שנכבשה בידיהם בתוך 3-4 ימים ואחריה לטוניה שנכבשה בתוך כ-8 ימים. ב-4 ביולי 1941 פרץ חיל החלוץ הגרמני את הגבול הדרומי של הטריטוריה האסטונית. קו ההגנה שהוצב באזור הזה בידי הצבא האדום ויחידות מתנדבים מקומיות נשבר בתוך ימים ספורים וב-8 וב-9 ביולי נכבשו שורה של יישובים וביניהם העיירות פרטאו וויליאנדי. ב-10 ביולי כבשו הגרמנים את השכונות הדרומיות של העיר טרטו. במשך חודש יולי הוסיפו הגרמנים להתקדם צפונה והם מסתייעים לא מעט באסטונים לאומנים, שמקצתם נמנו עוד קודם עם ארגונים פטריוטיים-צבאיים כגון "אומאקייטסה" (Omakaitse) ומקצתם גם פעלו במחתרת נגד המשטר הסובייטי. ב-25 ביולי השלימו הגרמנים את כיבושה של טרטו. ב-17 באוגוסט כבשו גם את עיר הגבול נרווה שבמזרח אסטוניה ואז נותק כליל הקשר היבשתי

10 י. גאר, "באלטישע לענדער", אלגעמיינע ענציקלאפעדיע, כרך א, ניו-יורק 1964, עמ' 327. מקור אחר קובע שמספר הגולים היהודים היה Gurin-Loov, *Holocaust of Estonian Jews*, p. 220. פרטים נוספים ותיאורים של מבצע ההגליה וכן על גורל הגולים, ראה דב לוי, "יהודי אסטוניה בשנה הראשונה למשטר הסובייטי 1940-1941", *בחינות* 7 (1977), עמ' 78-84.

בלבד. ספינות רבות טעונות למכביר בחומרים ובאנשים טובעו בידי האויב.¹³ ואף-על-פי-כך התנהל הפינוי בדרך הזאת עד שהעיר נקטה כמעט. המצב הזה הביא לצמצום היקף הפינוי גם של קבוצות האוכלוסייה שניתנה להן עדיפות בפינוי, והקשיים בקבלת "רישיון פינוי" שעל פיו ניתן היה לעלות על אחת הספינות המפליגות לנמלי לנינגרד וקרונשטאט שברוסיה גברו עוד. ועל-אף כל זאת פונו מאסטוניה אנשים רבים יחסית. על-פי מקורות סובייטיים פונו 65,000 בני אדם – כמחציתם מטלין.¹⁴

פינויים של היהודים תושבי אסטוניה

יהודי אסטוניה היו משכילים יחסית, קראו עיתונות יהודית, האזינו לרדיו ופגשו פליטים יהודים ממרכז אירופה וממזרח שברחו מפני הנאצים והיו רובם ככולם מודעים פחות או יותר להתנכלויות ולפגיעות הצפויות להם בעקבות כיבוש ארצם בידי הגרמנים.¹⁵ המודעות הזאת גברה עוד בימים הראשונים של המלחמה למראה שיירות של פליטים יהודים מלטווייה השכנה שברחו מפני הנאצים דרך ולגה שבאסטוניה צפונה לכיוון פסקוב או לנינגרד שברוסיה.

אין תימה אפוא שלנוכח התקרבותם של הגייסות הגרמניים לערי אסטוניה גבר החשש בקרב היהודים יותר מבקרב כלל האוכלוסייה. ועם זאת נראה שהאפשרות להשתלב ולפעול במסגרות של יחידות המחץ שהוזכרו לעיל וכן במשמרות האזרחים למיניהן עודדו במידת מה את רוחה של האוכלוסייה היהודית המבוהלת. ואולם הפעילות הזאת, שכללה תורנויות ופטרוולים ביום ובלילה, הביאה מטבע הדברים להיעדרות ממושכת מן הבית, ובני המשפחה הופרדו אלה מאלה בשעות הקשות ביותר, כשנדרשו להכריע אם להישאר לפי שעה במקום או להצטרף מיד ליוצאים לרוסיה במסגרת הפינוי המאורגן או בבריחה יזומה, מבלי לחכות להסעות המאורגנות.¹⁶

13 מתוך עשר ספינות שיצאו מטלין לנינגרד ב-25 באוגוסט 1941 הגיעו ליעדן שש בלבד. במשך תקופת הפינוי מטלין טובעו 70 ספינות סובייטיות ואסטוניות בסך הכל. J.A. Polyakov (ed.), *Eshelony idut na Vostok*, Moscow 1966, pp. 147-148.

14 A. Larin, *Estonski narod v Velikoy Otechestvenoy Voiny*, Akademiya Nauk Estonskoy SSR, Tallinn 1964, p. 97.

15 על המידע שרווח בקרב יהודי אסטוניה על התגברות המדיניות האנטי-יהודית בגרמניה הנאצית סמוך למלחמת העולם השנייה, ראה Gurin-Loov, *The Holocaust of Estonian Jews*, p. 220.

16 צעיר הבנים של משפחת גיניסצקי שביתם. כבר היו המזוודות ארוזות זה כמה ימים מחשש להגלייתם לסיביר, מספר: "...לא ידעו בבירור מתי תבואנה הרכבות... בבוקר אחד הודיעני בן דודי שבתחנה עומדת רכבת שתצא בעוד שעות אחדות. רצתי הביתה לורז את ההורים... החפצים כבר היו ארוזים אצלנו בתוך כמה מזוודות. מביתנו לרכבת היה די רחוק. יצאתי לחפש מונית, אך כבר לא ניתן היה למצוא. עצרתי אוטובוס ואמרתי לנהג אם ברצונו להרוויח

עם רוסיה, אך עדיין היה קשר ימי עם לנינגרד מנמל טלין – המאחז הסובייטי האחרון על אדמת אסטוניה. עם פינויה, דרך הים, של הבירה ב-28 באוגוסט 1941, בתום מצור של שלושה שבועות, הסתיים למעשה תהליך השתלטותם של הגרמנים על אסטוניה, תהליך שנמשך קרוב לחודשיים (55 ימים).

בתקופה הקשה הזאת של קרבות מרים נגד אויבים מבית ומחוץ פעלו הסובייטים בעיקר בשני מישורים מקבילים: א) ניהול מלחמת מאסף עקשנית בשיתוף "יחידות-מחץ" מקובצות שאולתרו על אדמת אסטוניה מקרב האוכלוסייה המקומית.¹¹ ב) פינוי רחב של אזרחים, לוחמים וחומרים אסטרטגיים לתוך פנים ברית-המועצות. בשני המישורים האלה שולבה האוכלוסייה היהודית בצורה פעילה ונמרצת. הודות לפינוי זה גם נשאר חלקם הניכר של היהודים בחיים.

פינוי האוכלוסייה של אסטוניה לתוככי ברית-המועצות: עובדות ובעיות

כשבוע ימים לאחר פרוץ המלחמה קיבלו שלטונות אסטוניה החלטה על "פינוי משאבים חומריים ואוכלוסיין" ולשם כך הוקם ארגון מיוחד בשם "הוועד הרפובליקני לפינוי" בראשות הקומיסר העממי (השר) למשק שיתופי. בלחץ זרם הפליטים שנהר בעקבות הצבא האדום בדרום לעבר הגבול הסובייטי הישן¹² (דרך העיר פסקוב) הודיע הוועד ב-5 ביולי על סדרי פינוי, שלפיהם ניתנה עדיפות ראשונה למומחים ולסגל ההנדסה-הטכני של מפעלים בעלי חשיבות אסטרטגית וכלכלית; ואחריהם נשים, ילדים, נכים וגברים בני 50 ומעלה. לשם מימון הפינוי הוקמה קרן מיוחדת. מסלולי הפינוי ואמצעי התובלה תואמו עם שלטונות הצבא שקיבל קדימות לצרכיו החיוניים. בעקבות זאת וכן גם מחמת ההתקדמות המהירה יחסית של הכוחות הגרמניים, הצטמצמו ממדי הפינוי המאורגן של האוכלוסייה האזרחית, בייחוד בין 16 ביולי ל-16 באוגוסט. בתחילה עמדו לרשות המפונים צירי תנועה ממערב למזרח: למשל מטרטו דרך אגס פיפוס, ומטלין דרך עיר הגבול נרווה. אכן מבחינת הקירבה לגבול היבשתי עם רוסיה היה יתרון לא מבוטל לתושבי טרטו ונרווה. יחד עם זאת נודעה חשיבות מרובה גם לעיתוי הפינוי. למשל, לאחר נפילת הערים טרטו ונרווה וכיתור טלין (החל מ-8 באוגוסט) התנהל פינוי האוכלוסייה בדרך הים (למעשה דרך המפרץ הפיני)

11 מתוך קרוב ל-9,000 הלוחמים שפעלו ביחידות המחץ מטעם השלטונות באסטוניה בקיץ ובסתיו 1941 ידועים לפחות 120 שמות של יהודים שהיוו 1.1% מכלל הלוחמים (כלומר פי 3 משיעורם בכלל האוכלוסייה המקומית). לפחות מחציתם נפלו בקרבות. ראה דב לוין, "יהודים אסטוניים בברית-המועצות (1941-1945)", *יד ושם – קובץ מחקרים* י"א (תשל"ו-1976), עמ' 212-213, הערה 4.

12 מסיבות ביטחוניות ואחרות לא בוטל הגבול בין רוסיה הסובייטית ובין אסטוניה גם לאחר שזו סופחה לברית-המועצות.

מאורגנת לעומת מספר היוצאים מליטא ולטווייה שבהן עדיין לא הספיקו השלטונות לארגן כראוי פינוי שיטתי ובטוח יחסית. אחד הגורמים העיקריים שהשפיע על טיב הפינוי ומספר המפונים היה כמובן מרווח הזמן בין פלישתם של החילות הנאציים ובין ההשתלטות הסופית. ואכן, ליטא, שהיה לה גבול משותף עם גרמניה, נכבשה בתוך ארבעה-חמישה ימים ושיעור היהודים שברחו ממנה נאמד ב-6%; לאטווייה, ששכנה רחוק יותר, דבר שאפשר לארגן מערך הגנה מסוים, שיעור היהודים שברחו ממנה נאמד בכ-15%. כיבוש אסטוניה, המרוחקת ביותר משתייהן, השתהה כחודשיים ר-65% מיהודיה, לפחות, הצליחו להימלט ממנה!²⁰

למרות הפצותיהם של המטוסים הגרמניים, המארבים של קבוצות לאומניות ותלאות הדרך, הרי גורלם של המעטים שיצאו ברגל, באופניים וכיוצא באלה לא היה שונה בהרבה מגורלם של מי שפנו עוד בהתחלה בצורה מאורגנת ברכבות, במשאיות ובכלי רכב אחרים. לאחר שהיוצאים בכוחות עצמם הגיעו לתחנות הרכבת אם בצד האסטוני ואם בצד הרוסי נקלטו גם הם ברובם המכריע בהסכמת השלטונות ברכבות המפונים הרבות ששעטו מזרחה וקיבלו שירותי סעד כל שהם בנקודות המפונים לאורך הדרך עד היעד הסופי שנקבע בדרך כלל בלב רוסיה.

על-אף המחויבות המוצהרת של השלטונות לפינויים המהיר של משפחות החיילים והמגויסים לשירותי הביטחון, התגלו פה ושם ליקויים חמורים בביצוע המחויבות הזאת, דבר שהיתה לו השפעה מכרעת על גורלן של המשפחות היהודיות, כפי שקרה למשפחת קופקין מן העיירה פרנאו. ראש משפחת קופקין גויס בפרוץ המלחמה לעבודות חירום. הצבא הגרמני הגיע לפרנאו כאמור מיד בראשית המלחמה. אין תימה אפוא שאשתו של קופקין ואם שלושת ילדיו (ובכללם פעוט בן שישה שבועות) התנדפה על דלתות ועדת הפינוי כדי לקבל רשיון יציאה. היא לא נענתה, אך "היא לא ויתרה והמשיכה לרוץ ולהשתדל, להתרוצץ ולהתחנן". רק בזכות התערבותם של השלטונות קיבלה את הרשיון הנכסף והספיקה לצאת עם שלושת הילדים ברכבת האחרונה. בעלה הצליח להסתפח אל הצבא האדום ולחם בשורותיו עד סוף המלחמה.²¹

ליקויים דומים שנבעו בעיקר משירות בטחוני עד הרגע האחרון אירעו אף לאחדים מן המגויסים שמצאו את עצמם פתאום בסכנה של ממש להישאר תחת הכיבוש הנאצי, כפי שקרה לשמואל ריבאק מטלין. ריבאק שגויס בתחילת

20 מתאם ברור בין שתי העובדות התגלה גם באסטוניה גופא: בעיר פרנאו שנכבשה במהירות יחסית בידי הצבא הגרמני נותרו כ-50% מן היהודים תחת הכיבוש הנאצי ונרצחו, ואילו בנרווה, שנכבשה מאוחר יחסית, נותרו כ-9% "בלבד" ונרצחו. שורה של עובדות המאשרות את תקפותו של המתאם בין אורך הזמן מתחילת המלחמה עד כיבושם של מקומות היישוב ובין מספר הניצולים היהודים שהתגוררו שם, ראה אלטשולר, "הפינוי והמנוסה", עמ' 140.

21 עדות גיטה כץ, מ"ז, עמ' 27-28.

כאמור היה לשלטונות של אסטוניה זמן רב יחסית כדי לכוון את פני הדברים בצורה שיטתית ויעילה יותר, על-כל-פנים בשורה של מקומות שבהם התרכזה מרביתה של האוכלוסייה היהודית, כגון בטלין, טרטו, נרווה ועוד. אלא שגם במקומות אלה שבהם היו סיכויים טובים לבצע פינוי מקיף ומוצלח, היו יהודים שלא הצטרפו לפינוי המאורגן וגם לא ברחו מיזמתם, בעיקר בגלל סיבות אישיות כגון מחלות וגיל מבוגר.¹⁷ והיו גם מי שנשארו מסיבות אידאולוגיות¹⁸ כביכול, למשל הסתייגות מן המשטר הסובייטי וגם עקב הערכות שהגרמנים לא ייגעו בהם לרעה (הערכות שהתבדו לימים). בין היהודים האלה בלטו בעיקר מי שהיו תחת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה וכן מי שגדלו על ברכי התרבות הגרמנית. ואילו בקרב אלו שהתפנו בדרך זו או אחרת לרוסיה נכללו בעלי רכוש, פעילים וחברים בארגונים ציוניים, בחוגי ה"בונד" ואחרים, שהיה להם יסוד סביר לחשוש מן השלטון הסובייטי. שאלת הפינוי עוררה ויכוחים מרים בתוך המשפחות, ויכוחים שהביאו לא פעם אף לפילוג. הרוב יצאו לרוסיה ומיעוטם נותרו תחת הכיבוש הנאצי על כל המשתמע מכך. כמה צעירים אף הצליחו לשכנע את הוריהם ה"סרבנים" לצאת עמם לדרך.¹⁹

ההכרעה שנפלה לפעמים מתוך לבטים קשים ביותר וסצנות קורעות לב העמידה את היוצאים ביזמתם בפני התלבטויות גם באשר לדרכי הבריחה ואמצעי התחבורה. יש לציין שמאסטוניה יצאו מעטים יחסית שלא בצורה

קצת כסף שיובילנו לתחנת הרכבת... הוא הביא אותי הביתה לקחתי את הורי עם המטען והגענו לתחנה. הרכבת עדיין חנתה שם ונכנסנו לתוכה עם הפצינו... " עדות שמעון גיני, המדור לתיעוד בע"פ במכון ליהדות זמננו (להלן: מ"ז), האוניברסיטה העברית, עמ' 20.

17 יעקב פאינסון, בן 51 ממנהיגייה של התרבות היהודית באסטוניה סירב להצעת חתנו להתפנות לרוסיה מחמת מצב בריאותו האנוש. עדות משה סוורדלוב, מ"ז, עמ' 11. ד"ר לזר גולקוביץ, ד"ר ליאופולד זילברשטיין ומשפחותיהם ששהו באסטוניה כפליטי המשטר הנאצי בגרמניה, טענו שאין להם עוד כוח לחזור ולנדוד. שם, עמ' 12. בין המעטים שסירבו להתפנות מנרווה הסמוכה לגבול הסובייטי היו הרבנית הקשישה גרינברג שהיתה רתוקה למיטתה, אושרוב - זקן מופלג ומשה חצקלביץ - עיוור. עדויות בן חיים, מ"ז, עמ' 8; ריבה צימבלוב, מ"ז, עמ' 38.

18 "היו יהודים [בעלי אמצעים] שלא נסעו לרוסיה, בגלל שהם ראו מה שעשו עם השאר [שנאסרו ב-13 ביוני 1941 וגורשו לסיביר]. כך היה הדבר עם הדוד שלי בראשינסקי יעקב. יום לפני שהגיעו הגרמנים לטלין שאלו אותו: 'יעקב למה אתה לא נוסע?' אז הוא ענה להם: 'היו לי שני אחים באסטוניה שלקחו אותם לבתי סוהר, אז מה יש לי לעשות במדינה כמו רוסיה, שם אין מקום בשבילי [אז שאלו אותו:] 'ומה אתה אומר על הגרמנים?' ענה להם: 'אני יכול לחיות הרבה שנים עם הטלאי הצהוב'". עדות ברטארד בראשינסקי, שם, עמ' 2. אחד מעשירי טרטו, זוסמאן טראפידו (כבן 65) דחה את התצעה להתפנות לרוסיה, בנימוק "שאצל הגרמנים יהיה לו טוב יותר מאשר אצל הרוסים", עדות אבא פיבובארוב, שם, עמ' 10. על מקרים נוספים שבהם הושמעו נימוקים דומים ראה עדויות שמואל ריבאק, שם, עמ' 47; מוריץ איידלברג, שם, עמ' 7; חנה דרוי, שם, עמ' 13; פרלה שפירא, שם, עמ' 2-3.

19 על אחד מהמקרים האלו שהתרחשו בעיר טרטו מסופר בעדות של אבא פיבובארוב, שם, עמ' 17. על מהלך דברים דומה שאירע במשפחת גניסצקי ראה עדות שמעון גיני, שם, עמ' 20.

נוספים – האחד גרמני-נאצי²⁵ והאחר יהודי-אסטוני²⁶ ניתן ללמוד שמדובר בכ- 3,000 נפשות שהיו כ-65% מכלל היישוב היהודי באסטוניה! וגם אם לא ידוע מה עלה בגורלם של כל המפונים בתוך רוסיה ניתן לקבוע שמדובר היה למעשה במבצע הצלה. מן הבחינה הזאת אפשר אולי להוסיף על מספר הניצולים גם את רוב היהודים ששרדו מכלל 500 היהודים שהוגלו מאסטוניה לסיביר, על-אף שבעת ההגליה לא עמד עניין ההצלה על הפרק. ועם זאת אין לשכוח שגורלם של היהודים שנותרו אחרי 28 באוגוסט 1941 באסטוניה תחת הכיבוש הגרמני- הנאצי נחרץ: כל 1,000 היהודים כמעט,²⁷ חוץ מיחידים,²⁸ נרצחו בידי שלטונות הכיבוש וגורמים מקומיים. לא בכדי הוכרזה אסטוניה עוד בסוף שנת 1941 "Judenfrei", כלומר "מטוהרת מיהודים".

המלחמה לשמש בתור נהג של אחד משרי הממשלה האסטונית, הסיע את השר לגבול, אך הוחזר אתו בפקודת השלטונות הסובייטיים לתפקידו בבירה. בימי הפינוי האחרונים (סוף אוגוסט 1941) עלה השר על אחת הספינות שעמדו להפליג לנמל סובייטי ואילו נהגו נשאר על החוף... "נותרתי לבד עם המכונית", מספר ריבאק, "ולא ידעתי מה עלי לעשות... רציתי לנסוע הביתה, שכן הורי נותרו בבית בטלין... רק התחלתי לנסוע ניגשו אלי מלחים רוסים ואמרו שכבר נמצאים שם הגרמנים. עליתי אתם על ספינת מלחמה קטנה, מעין שולת מוקשים והגעתי לקרונשטאט".²²

נראה שהיו אלו מקרים יחידים בלבד, ומכל מקום לא נבעו מאפליה על רקע לאומי. יתר על כן, מן הנתונים על מהלך הפינוי באסטוניה בולטות בדרך כלל תופעות של יחס חיובי במיוחד כלפי האוכלוסייה היהודית. אחת הדוגמאות הבולטות והרלוונטיות להמחשת התופעה הזאת היא יחסו של הממסד בעיר ויליאנדי (פלין) שנכבשה בידי הגרמנים עוד בתחילת יולי 1941. על כך מספר להלן אחד מבני המשפחות שישבו בויליאנדי והיו אובדי עצות לנוכח הסכנה המתקרבת:

כדוגמה אביא את המקרה של ההורים שלי שמלכתחילה לא היו מוכנים לברוח, מכיון שהיו כבר אז אנשים זקנים - כמעט מעל לגיל 60. יושבת-הראש של הוועד הפועל (העירייה) של פלין היתה אז קומוניסטית ותיקה בשם אלפרדה פיק (Pik). היא עברה מבית לבית אצל כל היהודים ושכנעה אותם [לברוח]... הרבה משפחות אכן ברחו, אך היו כאלה שנשארו... הודות לה יצאו גם ההורים שלי...²³

סיכום

הפרטים הרבים יחסית שהובאו לעיל עשויים לשפוך אור על טיבו של פינוי היהודים מאסטוניה עם הפלישה הנאצית, אבל אין בהם די כדי לקבוע או לאמוד אומדן מתקבל על הדעת את מספרם של היהודים שפוננו. מתברר גם שחוץ מאזכורם של כ-200 יהודים שנכללו בקורפוס השמיני (האסטוני) שבצבא האדום²⁴ לא נמצאו בהיסטוריוגרפיה הסובייטית על מלחמת העולם השנייה כל נתונים על מספרם של המפונים היהודים מאסטוניה. ואילו מתוך שני מקורות

22 עדות שמואל ריבאק, שם, עמ' 38.

23 עדות מוריץ איידלברג, שם, עמ' 3. על מקרים דומים בעת הפינוי מערים ומעיירות בביילורוסיה, ראה אלטשולר, "הפינוי והמנוסה", עמ' 143.

24 ב-15 במאי 1942 לחמו במסגרת הקורפוס השמיני (האסטוני) 157 חיילים יהודים. מהם 108 טוראים, 26 סמלים ו-23 קצינים, ראה *Eesti Rahvas Nõukogude Ludu Suuros* ו-23 קצינים, ראה *Isamaasojas 1941-1945*, Tallinn 1971, p. 287. *Larin, Estoni narod*, p. 285, והשווה *Uko Masing* בשם *Uko Masing* שהציל את חייו של תלמידו ד"ר איזידור לוין וזכה לתואר חסיד אומות העולם מטעם יד ושם בירושלים, Gurin-Loov, *The Holocaust of Estonian Jews*, p. 233.

25 ראש משטרת הביטחון באוסטלאנד (שטחי הארצות הבלטיות וביילורוסיה שבכיבוש הנאצי) מציין בדוח מ-12 באוקטובר 1941, שמחצית כמעט מתוך 4,500 היהודים שישבו באסטוניה עזבו עם תחילת המלחמה את הארץ "הודות לשיתוף פעולה עם הסובייטים" *Ereignismeldungen Ud.SSR des Chefs der Sicherheitspolizei und SD. E III* (12.10.1941), והשווה גם תעודה IMT PS-2773, אי"ש, IM/1766-69.

26 Gurin-Loov, *Holocaust of Estonian Jews*, p. 220 והשווה גאר, "באלטישע לענדער", עמ' 398. השווה גם Ella Amitan Wilensky, "Estonian Jewry - A Historical Summary", *The Jews in Latvia*, Tel-Aviv 1971, p. 347.

27 לפי רשימה שמית שהורכבה לאחר המלחמה בידי יהודים מפונים שחזרו לאסטוניה נרצחו שם בעת הכיבוש הנאצי 929 תושבים יהודים. מהם 864 בשש הקהילות הגדולות: טלין - 518 (כ-20% מכלל היהודים שגרו בעיר זו לפני הכיבוש); טרטו - 159 (כ-15%); פרטאו - 128 (כ-50%); ראקווארה (Rakvere) - 22 (כ-20%); וויליאנדי - 20 (כ-18%) ובנרווה - 17 (כ-9%). יתר 65 היהודים נרצחו ב-13 יישובים זעירים, Gurin-Loov, *The Holocaust of Estonian Jews*, p. 214.

28 לפי העדויות שבידינו נראה שהמספר המרבי של יהודי אסטוניה ששרדו שם אינו עולה על עשרה. האומדן המרחיק לכת ביותר הוא 7 נפשות, ראה עדות יעקב קפלן, מי"ז, עמ' 9. אפילו המקור האסטוני שמבקש להאדיר את המקרים הבודדים של התייחסות אנושית מצד אסטונים לבני ארצם היהודים תחת הכיבוש הנאצי לא יכול לציין אלא חמישה מקרים בלבד של הצלת יהודים. אחד מהם קשור בשמו של פרופסור אסטוני בשם Uko Masing שהציל את חייו של תלמידו ד"ר איזידור לוין וזכה לתואר חסיד אומות העולם מטעם יד ושם בירושלים, Gurin-Loov, *The Holocaust of Estonian Jews*, p. 233.

נספחים

נספח א: קטעי עדויות²⁹ של שרידים יהודים מאסטוניה שרואינו בשנות השבעים במדור לתיעוד בעל-פה במכון ליהדות זמננו בידי דב לוין

(1) קטעים מעדותה של חנה דרוי (קרלסבד), 16 בספטמבר 1973, מס' ק/422. בפרוץ המלחמה היתה חנה דרוי בת 18. היא ומשפחתה בת 15 הנפשות גרו בטרטו.

ש: כמה מיהודי טארטו יצאו?

ת: רוב היהודים יצאו באבקואציה, נשאר רק בודדים. נגיד נשארה בת דודה שלי. למה? כי היה לה בעל גוי וילד קטן בן שנה שפחדה עליו מאוד. אז היא אמרה שלא תיסע. היא נשארה תחת הכיבוש הנאצי. אחר כך שמענו שיום אחד לקחו אותה עם הילד. בעלה לא היה אז בבית. כשהוא חזר הלך לקחת אותם. את הילד הוא קיבל את האישה – לא. הבת של משפחת ברזוין בהתחלה לא רצתה לצאת: לאן היא תלך? מה היא תעשה? לבסוף כל המשפחה יצאה.

ש: איך זה קרה?

ת: אתה חושב שההורים שלי רצו לצאת? אנחנו הילדים לא רצינו להישאר... אנו יצאנו בהתחלה. היינו מהראשונים ונסענו באנייה על פני האגם פייפוס... שם היה גיהינום, שם בער הכל ולא ידענו לאן לרוץ. בשעתו לקחנו קצת דברים מהבית קצת בגדים – הכל נשאר שם. אבא שעבר בשעתו את מלחמת העולם הראשונה לבש שתי חליפות בגדים אחת על השנייה ולמעלה פרווה קצרה (מה שלובשים בחורף) – וכל זה בקיץ ביוני... מאחר והוא היה חייל ותיק שעבר כבר מלחמה, הוא נתן לכל ילד כסף, כמה מאות רובלים, וגם לי במקרה שאנחנו נלך לאיבוד... [נסעו מזרחה כחודש ימים ברכבת].

(2) קטעי עדות של מוריץ איידלברג, 6 באוגוסט 1973, מס' 412, עמ' 7-8. מוריץ איידלברג, תושב העיירה ויליאנדי (פלין). כשהיה בן 20 גויס לצבא האדום ובתוך זמן קצר יצא במסגרת יחידתו לרוסיה וסיים את המלחמה כקצין רפואה. ש: מה קרה לאחים שלך?

ת: לשני אחי המבוגרים ממני קרה מקרה טרגי מאוד: הם נותרו באסטוניה. הם לא התפנו ונספו. האח המבוגר יותר, חנוך איידלברג, רצה לברוח, אך נשאר בטרטו עם אשתו, כי היא לא רצתה ללכת בגלל שהוריה גורשו לסיביר. עד כדי כך היא שנאה את הרוסים שלא רצתה לברוח אליהם. [היא אמרה] "מוטב כבר להישאר אצל הגרמנים – מה הם כבר יעשו [לנו]!". אז הם נשארו... האח השני, אדוארד איידלברג, נשאר בטלין,

29 בכל מקום שמהלך הריאיון המתומלל נקטע בידי המחבר מובאות שלוש נקודות.

בגלל שאיחר את הספינה: ברגע האחרון כבר אי-אפשר היה לצאת, כי דרכי ההפלגה היו חסומות ולכן הספינות כבר לא הפליגו יותר...

ש: אך אומרים שבאופן יחסי נמלטו די הרבה יהודים מאסטוניה?

ת: הרבה מאוד! אני חייב לציין זאת וכדוגמה אביא את המקרה של ההורים שלי שמלכתחילה לא היו מוכנים לברוח, מכיוון שהיו כבר אז אנשים זקנים – כמעט מעל לגיל 60. יושבת-הראש של הוועד הפועל (העירייה) של פלין היתה אז קומוניסטית ותיקה בשם אלפרדה פיק. היא עברה מבית לבית אצל כל היהודים ושכנעה אותם [לברוח]... הרבה משפחות אכן ברחו, אך היו כאלה שנשארו... הודות לה יצאו גם ההורים שלי...

(3) קטעי עדויות של ברנארד בראשינסקי הריאיון (ב') התקיים ב-19 בספטמבר 1973, עמ' 1-2.

ברנארד בראשינסקי מטלין בירת אסטוניה היה כבן 16 כשיצא עם משפחתו לרוסיה ביולי 1941 וחזר ב-1946.

ש: אומרים שאסטוניה זו הארץ היחידה ששם הפינני היה בסדר כלפי היהודים. אם זה נכון הרי כל היהודים שרצו להתפנות היו יוצאים?

ת: היו יהודים [בעלי אמצעים] שלא נסעו לרוסיה, בגלל שהם ראו מה שעשו עם השאר [שנאסרו ב-13 ביוני 1941 וגורשו לסיביר]. כך היה הדבר עם הדוד שלי בראשינסקי יעקב. יום לפני שהגיעו הגרמנים לטלין שאלו אותו [שכנים אסטונים]: "יעקב למה אתה לא נוסע?" אז הוא ענה להם: "היו לי שני אחים באסטוניה שלקחו אותם לבתי סוהר, אז מה יש לי לעשות במדינה כמו רוסיה, שם אין מקום בשבילי" [אז שאלו אותו]: "ומה אתה אומר על הגרמנים?" ענה להם: "אני יכול לחיות הרבה שנים עם הטלאי הצהוב" [זאת סיפרה לי העוזרת האסטונית שגרה בדירה שלנו עם הדוד].

(4) קטעי עדות של "בן-חיים" (בן-ציון צימבאלוב) מן העיר נרווה, 25 ביוני 1967, מס' 1061, עמ' 7-9.

"... ב-22 ביוני פרצה המלחמה ואחרי כמה ימים קראו אותנו לצבא... את הנשים קראו להתפנות..."

ש: כל הנשים או רק הנשים היהודיות?

ת: כל אלה שרצו להתפנות – התפנו. לרוב התפנו הנשים היהודיות והנשים של הקומוניסטים, ושל הקומסומולאים שהיו קשורים לשלטונות הסובייטיים. אותו זמן הייתי בנרווה...

ש: האם כל היהודים בנרווה התפנו, לא כולם?

ת: בנרווה התפנו כמעט כל היהודים... הלכתי לבית וביקשתי [מהם להתפנות]. רק רבנית אחת וכן אחד בשם גרינברג לא רצו. הוא טען: "אני מבין גרמנית ולא יעשו לי כל רע". כמה שדיברתי על לבו [לא עזר] ולמרבת הצער הוא נשאר (בעדות של אשתו מובאים בנוסף לשני "סרבני

- הפינוי" הללו עוד שני שמות: אושרוב – זקן מופלג וחצקלביץ – עיוור (ריבה צימבלוב, עמ' 38).
- ש: ואיך היה בטליון?
- ת: אלה שהיו מאוד עשירים נרתעו מלנסוע לרוסיה, אך בני המעמד הבינוני התפנו.
- ש: מה היה לדעתך שיעור היהודים שהספיקו לברוח [להתפנות]?
- ת: לדעתי היו 50%.
- ש: מה היה בערך שיעור היהודים שגויסו אז, לפי דעתך, באסטוניה לפעילות צבאית?
- ת: צריך לחשוב שהמדובר בכ-10%-15%.
- ש: זאת אומרת כ-500 יהודים?
- ת: בהחלט.

5) קטעי עדות של ריבה צימבלוב (לבית שפונגין) [אשתו של "בן חיים"] מן העיר נרווה, 3 בפברואר 1972, מס' 1935, עמ' 4-17.

- ש: איך התפנתה משפחתך מטרטו לרוסיה?
- ת: למרות שהורי היו בעלים של בית ובעלי עסקים לא שילחו אותם [לסיביר]... בכור הבנים ויקטור ששימש כווטרינר צבאי תפקד אז, כמו שאומרים, כראש המשפחה בפועל ודאג שכולם יסעו [יתפנו] מה שיותר מהר, ואילו הוא נותר האחרון... והגרמנים המיתו אותו... הסתבר שהיתה זו נסיעה קשה מאוד להם בגלל שלא הבינו רוסית וכן היו במצב רוח שפוף מאוד בגלל שכל ילדיהם התפזרו: מתוך שבעה ילדים הם נותרו ביחד עם בת אחת ועם עוד אחת נשואה מטופלת בתינוק וככה הם יצאו לדרך. לימים סיפר אבי על תחילת נסיעתם [ברכבת], כיצד הם התקדמו באיטיות שלושה ק"מ במשך חצי לילה ובערך כך גם הלאה... מדי פעם בפעם נאלצו להשתטח בחפירות [שלצדי מסילת הברזל] ושוב המשיכו בנסיעה מטרטו לכיוון פסקוב שבעבר השני של הגבול...

- ש: איך את התפנית לרוסיה?
- ת: אני התחתנתי בנובמבר 1940 וב-21 ביוני [1941] כבר החלה המלחמה.
- ש: זה היה ב-22 ביוני.
- ת: ב-21 כבר הרגשנו [במה שהולך להיות].

- ש: איפה היית אז?
- ת: בנרווה.
- ש: את ברכת [התפנית] ביחד עם המשפחה שלך בטרטו, או לחוד?
- ת: ...ב-3 ביולי עוד קיבלתי מברק מהמשפחה: "אל תישארי כאן, אנו כבר יוצאים לדרך". ב-7 ביולי אני כבר יצאתי ויש לי אפילו "אישור ההתפנות" שלי...
- ש: יש לך את התעודה כאן אתך?

- ת: זו צריכה להיות איפה שהוא.
- ש: אדרבה, הואיל למצוא אותה ואני אצלם אותה.
- ת: כן. אם לא קרעתי אותה היא עדיין קיימת אצלי. אפילו [אזכור] את הכתוב בה: "לנפק לחם". לבשתי אז שמלה רחבה מאוד וזרקתי לתוכה כמה לחם שרק נכנס.
- ש: במה נסעתם, ברכבת?
- ת: אכן נסענו, ועוד איך נסענו... משהגענו לתחנה בין קאצינה לבין לנינגרד עלה [על הרכבת] איש צבא ואמר: "למה אתם נוסעים? הרי לא יאונה לכם כל רע. לא צריך לנסוע!" [ככל הנראה] היה זה סוכן מטעם הגרמנים שניסה לשכנע את היהודים לא לצאת ממקומותיהם... הנסיעה לא היתה קשה עלי כל כך [כמו להורים שלי] מכיוון שאני נסעתי עם חותנתי ועם אחותו של בעלי. הן ידעו לדבר טוב רוסית ולכן היה יותר קל להסתדר בדרך.

- ש: איפה הייתן כל זמן המלחמה?
- ת: עד שהגענו למקום איפה ששהינו כל הזמן – זה סיפור שלם... מאוליאנובסק עלינו על ספינה עם החבילות העלובות שלנו והגענו עד קאזיאן. בקאזיאן טיפסנו על הקרון האחרון של רכבת שהעבירה בית ילדים. הסכימו לעשות עמנו חסד לקבל אותנו הודות לתחונתי חותנתי שהיתה חולנית... נסענו 30 יום ו-30 לילה עד שהגענו לטשקנט...

- ש: מה היה המצב בטשקנט?
- ת: שאף יהודי טוב לא ידע מה שהיה שם. שהרי הצטופפו שם המוני אנשים אחד על השני וישנו שם על רצפות בתחנות הרכבת, ותחת כיפת השמים. וזה עוד כלום לעומת מה שרחשו שם וכמה עקצו את האנשים... אותן הדבר קרה גם בנקודות המפונים ("עוואקורפונקטי"). רק משתרעים על הרצפה ושוב לא ניתן להשתחרר מהיצורים העוקצים...

- ש: האם היה שם ריכוז של פליטים מאסטוניה?
- ת: היה בטשקנט ובסוורדלובסק שבאורל...
- ש: האם פעלו שם נציגים מטעם ממשלת אסטוניה?
- ת: היה אחד כזה בסוורדלובסק. לא אזכור את שמו, אך נדמה לי שהיה גוי אסטוני גבוה ורזה. הוא שאל אותי מיד אם אני מבינה אסטונית. ענית לו בחיוב וכמובן בגאווה רבה. רק אז הרשה לי להיכנס אליו...

- ש: האם בין נציגי השלטונות בריכוזים אלה היו גם יהודים?
- ת: בטשקנט היה אחד – סאלי גענו מהעיר טרטו. הוא ידוע כאיש מקובל בציבור, כאמן וכאדם יהודי. אני חייבת לציין שמשפחת גענו היתה משפחה מכובדת.

- ש: האם הוא תפקד בצורה רשמית או רק מטעם היהודים?

ת: אני חושבת שהיה לו מינוי רשמי, שכן כאשר פניתי אליו באיזה עניין שאינני זוכרת אותו – הוא שאל אותי מיד: "אולי את זקוקה לזוג גרביים?"

ש: האם שאלה זו הוא שאל בידיש?

ת: בטח בידיש. אך לא קיבל את האנשים לפני שרשמו לו על הנייר כמה מילים באסטונית. זה היה טבעי ביותר שכן שם הגיעו המוני אנשים מכל מיני מקומות...

6) קטעי עדות של משה סוורדלוב, איש טרטו, מס' 28 (184), 1988.

בתקופת השלטון הסובייטי כיהן כמזכיר הראשון של הקומסומול באזור טרטו. ב-14 ביוני 1941 השתתף בביצוע ההגליה לסיביר של מי שכונו יסודות עוינים למשטר הסובייטי. משהתקרבו הגרמנים לטרטו התנדב לסייע בהגנת העיר.

ש: כמה מהיהודים ניצלו וכיצד?

ת: כל יהודי אסטוניה שהיו מסוגלים, או יותר נכון שרצו – יכלו להינצל.

ש: גם מטרטו?

ת: מטרטו יצאו רכבות מיוחדות שהיו מיועדות להובלת מפונים. אמנם גם כאן נמצאו כמה אנטישמים שהתנגדו לפינויים של אנשים עשירים לרוסיה... אך אנו שהיינו חמושים הגבנו במהירות והגענו מיד לתחנת הרכבת. הם כולם הועלו לרכבת ונסעו... לאחר מכן כבר לא יצאו רכבות מטרטו, אלא רק ספינה – דרך אגם פייפוס. על ספינה זו שהיתה מלאה עד אפס מקום יצאו גם ההורים של אשתי... למעשה רק אמא שלה כי האבא שלה נשאר.

ש: למה הוא נשאר?

ת: הוא היה אז אחרי ניתוח וגם סבל מפצעים לכן נשאר במיטה. אכן זה סיפור עצוב מאוד... ניגשנו אליו ושאלנו מה דעתו. תשובתו היתה שאשתו וכן אחותה הצעירה של אשתי חייבות בהחלט לנסוע... מיד צררנו את החפצים ושמונו אותם על עגלת יד. השוער של ביתם עזר לנו להביא את הצרורות לספינה...

ש: האם היו עוד מקרים שיהודים נשארו מרצונם?

ת: כן היו כאלה.

ש: מי הם היהודים שלא רצו?

ת: פרופ' גולקוביץ' ופרופ' זילברשטיין שהיו פליטים מגרמניה וצ'כוסלובקיה. הם כבר היו עייפים ולא רצו יותר לנדוד. כמו כן נותרו כמה רופאים... שחשבו שבעת מלחמה גם הגרמנים יזדקקו לרופאים.

ש: האם דיברת אתם?

ת: כן, נכנסתי אליהם.

ש: ולמה נכנסת אליהם?

ת: כי רציתי שהיהודים יסעו וזאת מכיוון שהבנתי מה הולך להיות כאן...

ש: האם הלכת מבית לבית להשפיע על יהודים שיצאו?
ת: לא הלכתי לכולם, אלא כאשר נודע לי מפי גברת פאיינסון [אמא של אשתו?] שרופא יהודי טלפן אליה והודיע שאין בדעתו לנסוע.

7) קטעי עדויות של אבא פיבובארוב, 30 באוגוסט 1974, מס' 448, עמ' 10-12.

ש: מה קרה עם יהודי טרטו בשעת הפינוי?

ת: אצלנו היו הרבה יהודים עשירים כמו טרפידו ואחרים.

ש: מה קרה אתו?

ת: הוא נותר במקום וקיווה שאצל הגרמנים יהיה לו יותר טוב מאשר אצל הרוסים. אך הם הרגו אותו... לעומת זאת בנו התפנה [לרוסיה] ונותר בחיים.

ש: והאם כל היהודים שרצו להתפנות – יכלו לעשות זאת?

ת: כן. אבא שלי ע"ה היה נכה על רגל אחת ולא רצה להתפנות, כי היה לו אח שהיה לו קצת כסף וגם הוא לא רצה [להתפנות] מכיוון [שחשב] שהגרמנים לא יעשו לו כל רע. אני לא השתייכתי לאדומים [כלומר למחנה הקומוניסטי], אך כבחור צעיר שרואה שכולם נוסעים – גם אני נוסע... לא רצה להיפרד וכולנו נסענו... ארזנו חפצים ככל שיכולנו. לקחנו עגלה ונסענו לתחנת הרכבת. כל היהודים נסעו באופן זה: בעצמם שכרו בעלי כרכרות או בעלי עגלות ונסעו לרכבת – מי מהם עם עשר מזוודות, מי – עם שלוש ומי עם שתיים... שם ישבנו במשך יומיים וביום השלישי נתנו לנו קרון, חיברו אותנו לרכבת צבאית והובילו אותנו. היה זה יום אחד בלבד לפני שהגרמנים נכנסו לטרטו ושעות אחדות לפני שפוצץ הגשר על נהר פצ'ורה שבאזור הגבול בין אסטוניה ורוסיה.

ש: כלומר – זה היה ברגע הקובע?

ת: אכן כך. כי אם היינו מאחרים גם אנו היינו נשארים... מספר לא ידוע של יהודי טרטו שפוגו על-ידי השלטונות נספו כתוצאה מהפצצת ספינתם שהפליגה באגם פייפוס לכיוון פסקוב שברוסיה...

ש: אלו כמה מיהודי טרטו ניצלו בכל זאת?

ת: בעיקר מאלה שהתפנו ברכבת – שני קרונות [לפחות].

נספח ב: מפונים יהודים ממזרח אירופה לרוסיה בקיץ 1941

מתוך 700,000 היהודים במערב ביילורוסיה פונו וברחו 43,000 (6%)

מתוך 750,000 היהודים במערב אוקראינה פונו וברחו 35,000 (4.6%)

מתוך 250,000 היהודים בליטא פונו וברחו 15,000 (6%)

מתוך 90,000 היהודים בלטווייה פונו וברחו 15,000 (16%)

מתוך 4,500 היהודים באסטוניה פונו וברחו 3,000 (65%)

מתוך 207,000 היהודים בבסרביה פונו וברחו 50,000 (24%)

מתוך 75,000 היהודים בצפון בוקובינה פונו וברחו 10,000 (13%)

נספח ד: נתונים על שרידי היהודים (סימן היכר — ידיעת יידיש) באסטוניה אחרי המלחמה

ב-1959 היו באסטוניה 5,436 יהודים (0.5%), מהם 1,350 יודעי יידיש (24.8%).
ב-1970 היו באסטוניה 5,288 יהודים (0.4%), מהם 1,139 יודעי יידיש (21.5%)
[נרידה של 3.3%].

לפי מרדכי אלטשולר, הקיבוץ היהודי בברה"מ בימינו — ניתוח סוציו-דמוגרפי, ירושלים תש"ם, עמ' 80.

נספח ג: לוח האירועים באסטוניה בזמן מלחמת העולם השנייה, 1941-1944

- 15 ביוני 1940 — הצבא האדום משתלט על אסטוניה.
- 20 ביולי 1940 — פירוק מוסדות האוטונומיה התרבותית של יהודי אסטוניה וסגירת בתי-הספר העבריים.
- 3 באוגוסט 1940 — אסטוניה מסופחת לברית-המועצות כרפובליקה האסטונית הסובייטית הסוציאליסטית.
- 13 ביוני 1941 — הגליית 20,000 אזרחים מסוכנים מבחינה סוציאלית ופוליטית למשטר הסובייטי (ובניהם כ-500 יהודים בעלי מפעלים ופעילים ציונים ובונדאים שהוגלו) לסיביר ומקומות אחרים בקצווי ברית-המועצות.
- 22 ביוני 1941 — פלישת הצבא הגרמני לברית-המועצות.
- 9 ביולי 1941 — פיקוד הארמיה השמינית של הצבא האדום שהיה מוצב באסטוניה מחליט על סדרי הפינוי של כמה מקומות יישוב באסטוניה שנכבשו בידי הגרמנים, כגון אלווא (Elva).
- 10 ביולי 1941 — החלק הדרומי של טרטו נכבש בידי הגרמנים.
- עד 16 ביולי 1941 התנהל הפינוי בקדחתנות והופסק עד 16 באוגוסט בגלל צורכי החזית.
- 25 ביולי 1941 — טרטו נכבשת כולה.
- 26 ביולי 1941 — גיוס השנתונים 1918-1907.
- 7 באוגוסט 1941 — החל המצור על טלין.
- 8 באוגוסט 1941 — התחלת הקרב על אזור נרווה.
- 17 באוגוסט 1941 — הנסיגה מנרווה.
- 19 באוגוסט 1941 — גיוס השנתונים 1896-1906 ו-1919.
- 28 באוגוסט 1941 — הנסיגה מטלין. הפינוי נמשך עד סוף היום.
- 8 בספטמבר 1941 — הקמת ועדה לסיוע למפונים מאסטוניה.
- 27 באוקטובר 1941 — נסיגה מחצי האי האנקו. הנסיגה נמשכה עד 2 בדצמבר.
- 1 בדצמבר 1941 — נסיגה מן האי אוסמוסאאר.
- 5 בדצמבר 1941 — שלטונות ברית-המועצות מחליטים על הקמת דיוויזיה אסטונית במסגרת הצבא האדום.
- 2 בפברואר 1944 — תחילת שחרור אסטוניה בידי הצבא הסובייטי.
- 26 ביולי 1944 — שחרור נרווה.
- 25 באוגוסט 1944 — שחרור טרטו.
- 22 באוקטובר 1944 — שחרור טלין.